

Baltisaksa ja eesti kultuuri-ruumid 19. sajandi teise poole Eesti- ja Liivimaal: kooriseltsid ja identiteedikujundus

Toomas Siitan

1990. aastate algul räägiti eesti muusikateadlaste hulgas palju paradigmuuutusest meie muusikalises historiograafias, kusjuures tookord uskusime end vastanduvat ajalookirjutuse nõukogudeaegsele traditsioonile, mis esindas meile võõrast ja vaenulikku ideoloogiat. Samas on Urve Lippus oma kirjutistes korduvalt juhtinud tähelepanu sellele, et mingit eriliselt nõukogulikku muusikalookäsitlust Eestis õieti ei tekkinudki: eesti muusikaloo jutustamine ja kirjutamine toetus siin kogu nõukogude aja sellelesamale põhiskeemile ja peaasjalikult koguni samale ideoloogiale, millest ta oli lähtunud oma kujunemise ja kanoniseerumise ajal 1920. ja 1930. aastatel (Lippus 2002; Lippus 2008).

Eesti kaasaegses muusikalookirjutuses toimunud peamine suunamuutus on seotud kitsalt rahvusliku vaatepunktiga, mis oli talle omane kuni 20. sajandi lõpukümnendini: nagu Eesti kultuuriloo puhul üldiselt, kalduti ka muusikaloos varem piirduma üksnes eesti kultuuriruumi puutuvate faktidega ning mööda vaatama nii baltisaksa kultuuriruumist tervikuna kui ka nende kahe kultuuriruumi seostest. Selle vaatekoha juured on juba 19. sajandi lõpus, ent see kinnistus 1920. aastatel – Eesti Vabariigi algusaegadel, mil siinsed haritlased ehtasid üles Eesti rahvusriiklikku identiteeti, ning nagu identiteedi konstrueerimisel loomulik, ei keskendutud sealjuures mitte üksnes kujunevas kultuuriruumis ühiselt jagatavale „omale”, vaid ka võõrale ehk kultuurilisele „teisele”, millele end vastandada – identiteet pole mõeldav alteriteedita ja iga identiteedikogemus sisaldab muu hulgas ka „vaenlasepilti”.

Selline vaenlasepilt seostus 20. sajandi alguse haritlaste mõttemaailmas eelkõige siinse baltisaksa kultuuripärandiga. Sajandi esimese kolmandiku valdavaid meeleolusid eesti kultuuriloo võtmeprobleemi suhtes esitleb vahest kõige sisukamalt Friedebert Tuglase mahukas monograafia „Eesti Kirjameeste Selts”: muusikaloo seisukohalt on väga huvitav näiteks Tuglase ja tema põlvkonnakaaslaste suhtumine eesti kooriliikumisse, laulupidude traditsiooni algatamisse Johann Voldemar Jannseni poolt 1869. aastal ning nende tähendusse rahvusliku liikumise seisukohalt. Eitamata ürituse olulisust

rahvuslike ideede levitamisel, märgib Tuglas ometi, et laulupeole järgnes pigem rahvusliku liikumise stagneerumine:

...legaliseerudes ja ikka laiemaid masse vallutades muutus rahvuslik liikumine ise ka üldmeeleolulisemaks ning kaotas oma agressiivse potentsi. Ta kaldus seniselt võitluspinnalt ja peaaegu samastus selle aeglase rahvalgustustööga, mida nii menukalt oli teinud Jannsen. Ja lõpuks kuulus tema lipukandjate hulka igaüks, kes aga leidis isamaa ilusa ja emakeele kõlava olevat. Kuid need teisejärgulised väärtused just loiutasid ja lammatasid liikumist rahvuslik-sotsiaalse nähtusena. Seesugust rahvuslust ei kartnud selle maa senised isandad kuigi suurel määral, nagu nad polnud kartnud ka Jannseni kavatsatud laulupidu (Tuglas 1932: 27).

1920. ja 1930. aastate kirjutistes kritiseeriti sageli rahvusliku liikumise tegelaste alalhoidlikkust ja koostöövalmidust baltisakslastega, positiivse kangelasena nähti selles kontekstis eelkõige Carl Robert Jakobsoni ning näiteks peab Tuglas ka oluliseks rõhutada tema demonstratiivset eemalejäämist esimesest laulupeost: Jakobson oli küll Tartus, kuid ei võtnud peost osa isegi mitte pealtvaatajana (Tuglas 1932: 26). 20. sajandi esimesel kolmandikul sai eesti kultuuriloo kirjutamise kaanoniks 19. sajandi teise poole rahvusliku liikumise kujutamine kaheks leeriks lõhenenuna: leeride vastandamise peakriteeriumiks oli suhtumine baltisakslastesse ja nende kultuuripärandisse ning sümbolkujudeks olid saksasõbralikule leerile Jannsen ja rahvusradikaalidele Jakobson. Vaieldamatult väga teenekat Jannsenit on sealjuures sageli otseselt süüdistatud omakaspüüdlikus koostöös baltisaksa aadlike ja vaimulikega ning koguni eesti rahvuslike huvide mahamüümises, süüdistuse aluseks on olnud Eesti Postimehe veergude sulgemine rahvusradikaalidele ja rüütelkonna väidetav rahaline toetus ajalehele. Jannseni tegevuse ühekülgnes, kitsalt rahvuslikust vaatepunktist tõlgendamises on muutus toimunud alles viimasel aastakümnel.¹ Selline saksavaenulik hoiak on eriti paradoksaalne eesti muusikalises historiograafias, kus sai üldiseks tavaks käsitada saksa elemente eesti muusikale olemuslikult võõrana, vaatamata sellele et siinse kodanliku muusikaelu kõik struktuurilemendid on esmalt ilmunud baltisaksa kultuuriruumis ning et siinse rahvusliku muusikakultuuri tõus 19. sajandil toetub eeskätt sajandi algul Saksamaal aset leidnud haridusreformidele (näiteks Hans Georg Nägeli ja Bernhard Christoph Ludwig Natorpi ideedele).

¹ *Eelkõige pean silmas Malle Salupere artikleid (Salupere 1999; Salupere 2001) ning tema monograafiat (Salupere 2006).*

Sellel pinnal ilmekalt vastandlikena algatati 1930. aastatel koguni kaks eesti muusikalugu: erinevate alustekstidena ilmusid Elmar Arro „Geschichte der estnischen Musik” (Arro 1933) ning Anton Kasemetsa „Eesti muusika arenemislugu” (Kasemets 1937), ning ainuüksi raamatute sisukordi analüüsid jääb mulje, nagu kirjeldataks neis kahte eri kultuuriruumi. Omaaegset kultuurisituatsiooni arvestades on loomulik, et baltisaksa päritolu Elmar Arro saksakeelne muusikalugu jäi omaaegses situatsioonis suhteliselt marginaalseks tekstiks (kavandatud teist köidet sellele ei valminudki) ja Kasemetsa rahvusmeelne käsitus sai aluseks ka hilisematele eesti muusikalugudele, üllatavalt sarnaselt nii Nõukogude anneksiooni tingimustes (Vahter 1968, 1975) kui ka emigratsioonis (Aavik 1965–69).

Eesti muusikalugudele on rahvusliku ärkamisaja eesti kooriliikumise ja esimeste rahvuslike laulupidude käsitlused ideoloogilisel märgilise tähendusega. Otsides teed ajaloo-kirjutuse eeldatava objektiivsuse ja ajastuomaste ideoloogiliste hoiakute vahel, kujuneb näiteks Anton Kasemetsa käsitus eesti kooride repertuaarist 1860. aastatel ja eriti esimese laulupeo repertuaarist selgelt vastuoluliseks (Kasemets 1937: 108–115). Kasemets alustab kava kirjeldusega väljapeetult objektiivses laadis, rõhutab selle tehnilist keerukust ning imetleb Jannseni kirjelduste toel ka nõudliku repertuaari head esitustaset. Seejärel annab ta aga subjektiivses toonis hinnangu (mis vastas tollal laiemalt levinud hoiakule), kritiseerides kava üldist saksa-pärasust, vastavust kooriliikumise varasemale suunale, mida mõjutasid „saksasoost kiriku-õpetajad ja nende mõjualused köster-koolmeistrid”, ning nimetab seda saksalikku ja laulupeoga veelgi kinnistatud repertuaarisuunda ühemõtteliselt vääraks. Olulise kommentaarina lisab Kasemets: „Jannsen oli maailmavaatelt kristlik-kiriklane ja võttis rahvusküsimust ainult sellest, mitte aga natsionalistlikust seisukohast” (Kasemets 1937: 112–113). Pärast pikemat arutlust Jannseni mitte piisavalt rahvusliku meelsuse üle tunnistab Kasemets lõpuks siiski: „...mis oleks ta saanud teha? Puudus ju tollal eesti oma muusikaline looming veel täiesti...” (Kasemets 1937: 114).

Oma põlvkonnale tüüpilisel viisil rahvuslikult eelarvamuslik on hinnang esimeste laulupidude repertuaarile ka Artur Vahteri normilooas käsitluses nõukogudeaegses kogumikus „Eesti muusika I” (Vahter 1968: 54–126): tema sõnul koosnes see „peamiselt saksa teisejärguliste

heliloojate liedertafellikest paladest” (Vahter 1968: 61) ning eriti pidude vaimuliku repertuaari suhtes – tavapäraselt moodustas see poole peo kavast – on see hinnang selgelt ülekohtune. Palju objektiivsemalt käsitleb esimese laulupeo kava Rudolf Põldmäe: ajastu konteksti päriselt arvestamata kasutab temagi hinnanguid „keskpärane” ja „vähetuntud”, ent tema lõplik hinnang on siiski positiivne:

Üldiselt on laulupeo kava üsna kõrgel muusikalisel tasemel. Lihtsad, algajatele kohased palad puuduvad sealt täiesti. Äratav imestust, kuidas säärane kava suudeti selgeks õppida, pealegi erakordselt lühikese aja kestel, ja harjumatus ühiskooris enam-vähem korralikult ette kanda. Kahtlemata oli see noore eesti koorilaulu maksimaalne saavutus, mis üllatas asjaosalisi endid ja laiemat üldsust (Põldmäe 1969: 55).

Nii nagu (balti)saksa omaaegsed laulupeod, algasid ka eesti ja läti 19. sajandi lõpu laulupeod vaimuliku muusika kontserdigaga ja tingimata kuulusid nende kõigi kavasse tuntumate saksa kirikulaulude seaded. Põldmäe nimetab esimese eesti laulupeo kavas „kolme üldtuntud koraali traditsioonilises seades” (Põldmäe 1969: 54) ja ta eksib siin ühes detailis, mida peaks pidama oluliseks ja mis heidaks ka pisut valgust „kuulekale kirikumeelsusele”, mida Jannsenile on rohkesti ette heidetud. Nimelt ei saanud laulupeo komitee võtta esitatavaid koraaliseadeid Punscheli koraaliraamatust (1839), mis oli selleks ajaks saanud Eesti- ja Liivimaa koolides ja kiriklikus kasutuses ainuvalitsevaks (Siitan 2000) – sellest raamatust võetud seaded oluksid tõepoolest niihästi kohalikus kui ka protestantliku kiriku üldises kontekstis traditsioonilised ja konservatiivsed. Kuna aga vajati seadeid meeskoorile, mis juba iseenesest on ebatraditsioonilised, siis võeti kavva hoopis kunstipärasemad, esitamiseks palju keerukamad ja koguduselaulus harjumatud rütmiseeritud koraaliseaded meeskoorile, mille autoriks oli Tartu ülikooli muusikadirektor ja ülikoolikiriku organist Friedrich Brenner.² Nende julgete ja ebaharilike koraaliseadete jaoks laulupeo komitee ka omal ajal väga olulisse kirikumuusika-alasesse diskussiooni koraalilaulu muusikalisest

² Kavas olnud kolm koraali („Sionis kõik wahhid hüüdvad”; „Kida nüüd Issandat minno südda”; „Meil tulleb abbi Jummalast”) vastavad täpselt Brenneri koraaliraamatu (Brenner 1862) seadetele nr. 106 („Wachet aufruft uns die Stimme”), nr. 65 („Lobe den Herren, o meine Seele”) ja nr. 21 („Ein feste Burg ist unser Gott”). Brenneri autorsust on seadete puhul oletanud ka Anton Kasemets (1937: 109).

stiilist,³ eelistades rütmiliselt vaheldusrikast laulmisviisi, vastandus kirikus üldiselt valitsevale laulutavale ning toetas kirikuringkondadeski levinud arusaama, et rütmiseeritud koraalilaul sobib oma keerukuse tõttu pigem koori- kui koguduselauluks (Raitmaa 2008: 261). Varem pole tõstetud küsimust nende kolme koraalilaulu tekstitõlgete päritolust: needki erinevad tolleaegseis ametlikes lauluraamatuis leiduvaist. Laul „Meil tulleb abbi Jummalast”⁴ on pärit ametliku parandatud lauluraamatu prooviversionist („Eesti Ma rahva Uus Laulo-Kirak”, Tartu 1864, nr. 403) ja seega on siin tegu kirikliku lauluraamatukomisjoni poolt heaks kiidetud tõlkega; laulud „Sionis kõik wahhid hüüdvad”⁵ ja „Kida nüüd Issandat minno südda”⁶ on aga pärit pietistlikust lauluraamatust, mille on avaldanud eesti soost vaimulik ja hardusraamatute tõlkija Christian Friedrich (Kristjan Pridrik) Janter (1801–1882) raamatus (Janter 1866) vastavalt nr. 185 ja nr. 66 (stroof 1, 5 ja 8). Need valikud näitavad Jannsenit kirikulaulu äärmiselt traditsioonikeskses valdkonnas seega pigem muutustemeelsena, samuti on need seotud tema poolehoiuga pietistlikele usuliikumistele, mis eriti selgesti väljendub tema loodud rohkearvulistes vaimulike laulude tekstitõlgetes.⁷ Jakobsoni ja Jannseni lahkarvamused esimese laulupeo repertuaari asjus olid põhimõttelised: Jakobson pidas seda liialt saksalikuks ning püüdis peo lühikeseks jäänud ettevalmistusajal teha võimalikult palju algupärase eesti koori-repertuaari hankimiseks (alternatiivina aktsepteerinuks ta ka soome repertuaari). Lõpuks suutis Jakobson koostada vihiku viie Aleksander Kunileid-Saebelmanni meeskoorilauluga (Jakobson 1869), tsensori luba sellele pärineb aga alles 28. maist 1869 ning 18. juunil alanud laulupeo kava mõjutamiseks jäi see lootusetult hiljaks, pealegi olid selle vihiku

³ Põhjalikum uurimus sellel teemal on Pille Raitmaa magistritöö, avaldatud (Raitmaa 2008).

⁴ Orig.: Martin Luther, „Ein feste Burg ist unser Gott” (1529).

⁵ Orig.: Philipp Nicolai, „Wachet aufruft uns die Stimme” (1599).

⁶ Orig.: Johann Daniel Herrnschmidt, „Lobe den Herren, o meine Seele” (1714).

⁷ Aastatel 1845–1860 tõlkis ja avaldas Jannsen kolmes kogumikus pealkirjaga „Sioni laulo-Kannel” üle tuhande laulu, mille autoriks oli saksa uuspietistlik äratusteoloog Friedrich Wilhelm Krummacker (1796–1868; teose originaal: „Zionsharfe. Eine Liedersammlung für Bibel-, Missions- und andere christliche Vereine. Nebst einer Zugabe von Liedern für häusliche Feierstunden”, Elberfeld 1827). Krummackerit peetakse oma ajastu mõjukamaks jutlustajaks, Goethe nimetas tema jutlusi „narkootilisteks” ja need olevat kaasaegsete sõnul vallandanud „rahvasterändeid”. Kogumikust „Sioni laulo-Kannel” ilmus Tartus mitu kordustrukki.

kaks olulisemat laulu – Lydia Koidula tekstidele loodud „Mu isamaa on minu arm” ja „Sind surmani” – juba nagunii kavasse kinnitatud. Tähelepanuväärne on Jakobsoni ulatuslik eessõna sellele noodiväljaandele (Jakobson 1869: 3–8) – ilukirjanduslikus stiilis teravasisuline mõistujutt Vanemuise laulust ja selle kaotsiminekest ning võõrast sugu sortsipiigast ja tema edevast laulmisest, millega rahvas kaasa läks. Mõistujutu lõpuks väljendab Jakobson lootust, et „eesti laulutalv” peatselt lõpeb ja et meil varsti pole enam tarvis „võõraid ehteid kandes oma enese loomust ära salata” (Jakobson 1869: 8).

Identiteedikujundus, kooriseltsid ja repertuaarisuund

Eesti- ja Liivimaa kultuurilugu uurides on seni olnud tavaks üpris rangelt eristada saksa- ja rahvuskeelset (nii eesti- kui lätikeelset) kultuuriruumi. Täna on hakatud selgemalt nägema nende kultuuriruumide paralleelset eksistentsi ja tihedat seotust, samuti ei käsitata neid enam tingimata vastasjõududena, vaid nähakse pigem nende koostööd. Eesti ja balti-saksa teguri kõrval pole eesti kultuuriloolased seni aga küllalt tähelepanu pööranud kolmandale, vene tegurile siinses kultuuriruumis – ilmselt on selle põhjuseks olnud veendumus, et vene faktor ilmutas end peamiselt vaid võimu-aparaadis, loomata siinmail kuigivõrd terviklikku kultuuriruumi. Kolm põhilist tegurit – baltisaksa, eesti ja vene huvid – kujundasid 19. sajandi Eesti- ja Liivimaal komplitseeritud pingekolmnurga. Eesti ajalookirjutus on selle puhul tegelnud eelistatult eesti-saksa ning eesti-vene suhete uurimisega ning jätnud kõrvale kolmnurga kolmanda, saksa-vene külje, ent just see seosteliin selgitaks meile oluliselt toonase baltisaksa ühiskonna toimimise vastuolulisi motiive.⁸ Kuna oleme baltisaksa ühiskonda näinud siinses ajaloos domineerivana ning eesti rahvuslikke huvisid eelkõige opositsioonis nendega, pole me piisavalt märganud asjaolusid, mis lasid ka toonasel baltisaksa ühiskonnal tunda end survestatuna ning panid baltisakslased võitlema oma kultuurilise identiteedi eest.

Baltisaksa identiteeti ehitati üles eriti alates 1830. aastatest väga ebatavalises situatsioonis: samal ajal kui ajaloolisel päritolumaal unistati rahvuse ühendamise riigiks, toimis baltisaksa ühiskond Venemaa Balti kubermangudes mõneta sarnaselt klassikalisele diasporaa-ühiskonnale,

⁸ Seda teemat on uurinud mitmed Saksa ajaloolased, vt. näiteks (Wittram 1954a; Wittram 1954b; Thimme 1938; Rauch 1970).

mille puhul on ühiskondlikul organiseerumisel eriline rõhk ja tähendus. Tsaaririigi venestamis-tendentsid hirmutasid baltisakslasi eestlastest ja lätlastest vahest enamgi: pärast Põhjasõja lõppu oli baltisaksa aadel nautinud talle Balti eri-korruga antud privileege, ent eriti 1830. aastatel oli neid hakatud järk-järgult kärpima. Vene-saksa suhted pingestusid eriti pärast 1863.–1864. aasta Poola ülestõusu, mille tulemuseks oli vene šovinismi üldine tõus Venemaa läänepoolsetes kubermangudes ning vastukaaluts natsiona-listlike meeoleolude kasv konservatiivsemate baltisakslaste hulgas, millega kaasnesid taas üleskutsed põlisrahva täielikuks saksas-tamiseks.⁹ Vene-saksa suhete seisu Balti kubermangudes 1860. aastatel iseloomustab kõige paremini slavofiilist publitsisti Juri Samarini (1819–1876) ja baltisaksa ajaloolase Carl Schirreni (1826–1910) ajaloolaste vaadete terav kokkupõrge omaaegses kirjasõnas: kui Samarin oli 1868. aastal Balti eriõigust ja baltisakslaste ühiskondlikku positsiooni Balti kubermangudes teravalt rünnanud (Thaden 1974) ja Tartu ülikooli vene ajaloo professor Schirren asus neid baltisaksa positsioonilt kaitsma (Schirren 1869; Angermann 2005), ei maksnud see viimasele mitte ainult professuuri Tartus, vaid ta saadeti ka alaliseks maalt välja (Haltzel 1981). Kui Aleksander III 1881. aastal Venemaa keisriks tõusis, jättis ta Balti erikorra kinnitamata.

Baltisakslaste identiteedi loomise ja ühis-kondlike positsioonide kindlustamise peamiseks instrumendiks sai 19. sajandi keskel intensiivne seltsitegevus – sajandi lõpul pidasid saksa vaatljad väga arenenud seltsikultuuri just Venemaa Balti kubermangudele eriti iseloomu-liku (Hackmann 2007: 296), näiteks teatas 1880. aastal ajaleht Revaler Beobachter (nr. 25, 02.02.1880; vt. Jansen 1995: 22–23), et ligi 44 000 elanikuga Tallinnas oli 50–60 avalikes huvides tegutsevat kodanikuühendust, ja kuigi ligi 13 000 sakslast olid linnaelanike hulgas selges vähemuses, moodustasid nad siinses seltsi-liikumises valdava enamuse. Nii nagu Saksamaal enne 1848. aasta märtsirevolutsiooni, löi kodanlik seltsiliikumine ka Balti kubermangudes tõhusa aluse uudsele kodanikuühiskonnale. Baltisaksa identiteeditunde kindlustamise üheks olulise-maks instrumendiks olid saksa kooriseltsid, nende asutamine ja tegevus aktiveeris oluliselt pärast reformimeelse Aleksander II

⁹ Näiteks Liivimaa kindralsuperintendendi Carl Ferdinand Walteri poolt Liivimaa riitõelkonna maapäeval 9. märtsil 1864. aastal peetud juhtluses (Walter 1891: 93).

trooniletõusmist (1855) ja eriti pärast Krimmi sõja lõppu (1856). Tallinnas oli esirinnas 1849. aastal rajatud Meestelaulu Selts (Verein für Männergesang zu Reval), mida juhtis linna muusikadirektor August Krüger ja mis oli ka siinsete baltisaksa laulupidude korraldajaks 1857. ja 1866. aastal. 1850. aastatel rajati aga veel kolm saksa kooriseltsi: meeskooriseltsid Revaler Liedertafel (1854) ja Eintracht (1857) ning Julius Jäckeli (Jäkeli) segakooriselts (Jäckelscher Gesangverein, 1859). Nelja saksa seltsi aktiivne tegevus Tallinnas 1860. aastate algul andis tõuke sama laadi seltside loomiseks ka siinses eesti ja vene kogukonnas.

Saksa mudeli eeskujul rajati 1864. a. Tallinna vene kogukonnas muusikaõpetaja Poley ja kaupmees Jepinatjevi algatusel Laulusõprade Selts Gusli (Tšervova 2003), mis tegi algaastatel tihedat koostööd seltsiga Revaler Liedertafel, matkis algul suure osas saksa kooride repertuaari (venekeelsete tõlgetega; Plaesterer 1929: 68) ning osales ka 1866. aasta baltisaksa laulupeol Tallinnas. Aasta varem oli analoogiline vene meestelauluselts loodud Riias (Bajan, 1863) ja 1865. a. rajati seal ka Vene Klubi (Hackmann 2007: 300).¹⁰ Kuni 1880. aastate venestamislaoline kõrg-ajani, mis algas vürst Šahhovskoi määramisega Eestimaa kuberneriks (1885), oli Gusli Tallinnas siiski ainus vene kultuuriselts. Järgmise olulise vene seltsina rajati 1888. aastal Tallinna Vene Seltskondlik Kogu. 1860. aastatel loodi ka esimesed eesti kultuuriseltsid: Revalia (1863) ja Estonia (1865) Tallinnas ning Vanemuine (1865) Tartus.

Valdavalt halvustavas tähenduses kasutatud omadussõnaga „liedertafellik” toovad eesti muusikalood esile saksa kooriseltside muusika-lise eeskujuga 19. sajandi eesti kooride repertuaarile. Repertuaariseostes on aga ka olulisi tähendusvälju, millele pole piisavat tähelepanu osutatud. Nii paradoksaalne kui see praegu ka tundub, leidub eestlaste toonases repertuaaris isamaalaulu, mis mitte üksnes ei matki stiililiselt saksa koorilaulu, vaid on lausa otseselt baltisakslastelt üle võetud. Osalt püüdsid selliseid laule juurutada ka mitmed baltisakslastest kultuuritegelased. Ühe jõulisema katse selles vallas on teinud baltisaksa vaimulik, Tartu-Maarja eesti koguduse pastor, konsistoo-

¹⁰ Tähelepanuväärne on rahvusromantiline sümboolika paljude tollaste seltside nimedes: Bajan (Bojan) on vene muinaslaulik – analoogiliselt Vanemuisele, kellenimeline selts loodi Tartus 1865. a.; gusli on vene rahvapill, läänemeresoome kandle vaste. Sama laadi sümboolika on väga iseloomulik ka 19. sajandi saksa lauluseltsidele.

riuminõunik ja esimese eesti laulupeo toimkonna juhataja Adalbert Hugo Willigerode (1816–1893) oma eesti kooridele suunatud noodiväljaannetes. Näiteks koosneb tema segakoorikogumiku (Willigerode 1872) teine pool ainult saksa autorite eestikeelsete isamaaliste tekstidega lauludest.¹¹ Viljaka kirjamehena oli Willigerode ka paljude Karl August Hermann avaldatud koorilaulude eesti tekstitõlgete autor. Pole lihtne selgitada, kelle ja millist isamaatunnet võinuks sellised laulud väljendada. Ühelt poolt oleks neid laule võimalik tõlgendada teise kultuuriruumi poolt pealesurutuna ning seega silmakirjalikult patriootlikena: seda laadi „vabaduselaulud”, kus kollektiivset poliitilist unistust esitati otsekui eksisteeriva reaalsusena, olid ju väga arvukalt esindatud ka nõukogude ajal avaldatud koorikogumikes. Selle tõlgendusega kõlab hästi kokku ka Jakobsoni terav kriitika Willigerode juhtpositsiooni suhtes eesti laulupeo komitees: Jakobsoni meelest iseloomustas asjaolu, et toimkonna juhiks oli saksa rahvusest vaimulik, selgelt peo rahvuslikku hambutust ja kollaboratsioonistlikku vaimu. Siiski on võimalik ka teistsugune tõlgendus. Saksa rahvusriigi idee arenes ja levis väga olulisel määral saksa kooriseltsides ja leidis eheda väljenduse meeskooriseltside laulurepertuaaris. Niihästi rahvusliku iseolemise ideed kui ka nende teostamise vahendid leidis eesti noor haritlaskond saksa kultuuriruumist – kui see väide on õige, siis võime ka paljude eestimeelsete saksa pastorite tegevuses julgesti näha eesti rahvusliku ideestiku ülesehitamist. On tõsi, et Willigerode ülalnimetatud laulu-kogumikust pole ükski isamaalaul saavutanud märkimisväärset populaarsust, ometi on aga üks samalaadse taustaga laul saanud Eestis väga kaalukaks rahvuslikuks sümboliks, nimelt saksa patriootliku tudengilauluna tuntud viis, millele eestikeelse teksti „Mu isamaa armas” löi sakslasest vaimulik, Saaremaa kooriliikumise edendaja Martin Körber (1817–1893).¹² Patriootliku

¹¹ Iseloomuliku autorivaliku ja laulupealkirjade kõnekuse tõttu toon siin teravikuna ära sisukorra kõnealuse osa: 13. Albert Methfessel „Mo ma”; 14. Ferdinand Huber, „Mo issama”; 15. Carl Häser, „Terretamine”; 16. C. Merz, „Mo kallis wannematte ma”; 17. H. Grieder, „Wabba issama”; 18. Bernhard Klein, „Roöm issama ülle”; 17. Ignaz Heim, „Issama kindlus”; 20. B. Vogler, „Mo kallis, armas issama”; 21. Hans Georg Nägeli, „Wabbaks sanud issama”; 22. Felix Mendelssohn, „Mo keiser”; 23. Christoph Willibald Gluck, „Roömo meled”; 23. B. Baumgarten, „Armastus hauani”.

¹² Saksamaa tudengikorporatsioonides läks see rahvalik viis mitme erineva patriootliku tekstiga käibe sealse rahvusliku ühinemiskäimise esimesel kõrgajal, 1819.–1820. aastal; peamiselt on ta tuntud Hans Ferdinand Massmanni tekstiga „Ich hab’ mich ergeben”. Meloodiat kasutab

sümbolina on see saksa tudengilaul teinud läbi üllatavaid muundumisi mitmel pool maailmas. Eesti lipu seadus (§3, lg. 2) sätestab selle viisi igapäevase kasutamise muusikalise signatuurina riigilipu langetamisel Pika Hermann tornis Tallinnas, ning kui Eesti Meestelaulu Selts tegi 2007. aasta detsembris Riigikogule ettepaneku asendada see sümbol Gustav Ernesaksa lauluga „Mu isamaa on minu arm”, kohtas nende algatus pigem vastuseisu ja jäi ellu viimata. Vahest on samuti tähelepanuväärne, et Mikroneesia Liiduriigid – ajaloos mõnda aega Saksamaa koloniaalvõimu all elanud saarestik Vaikses ookeanis – tunnustavad alates 1991. aastast sedasama viisi oma riigihümnina („Patriots of Micronesia”), kusjuures laulu ingliskeelne tekst on üsna täpne tõlge Hans Ferdinand Massmanni laulust „Ich hab’ mich ergeben”,¹³ mida võib pidada üheks Saksamaa koloniaalvõimu muusikaliseks sümboliks ning mis pärast Teist maailmasõda (1949–1952) oli mõnda aega kasutusel Saksamaa Liitvabariigi puuduva riigihümni asendajana.¹⁴ See põgus ekskursus näitab, et muusikalisi rahvussümboleid on olnud võimalik üle võtta ka teistest kultuuriruumidest, koguni nendest, mis rahvusliku või riikliku identiteedi kujundamisel on olnud „vaenlasepildi” rollis. Väga mitmetine rahvuslik taust on ju ka Eesti riigihümnil, saksa päritolu soome-rootsi helilooja Fredrik (Friedrich) Paciuse laulul „Mu isamaa, mu õnn ja rõõm”.¹⁵

Paralleelsete kultuuriruumide sümboolika sai mõningal määral kokku baltisaksa kooride III laulupeol 1866. aastal Tallinnas, mida Ea Jansen on nimetanud baltisakslaste rahvusidentiteedi ja ühtsustunde demonstratsiooniks (Jansen 1994: 52–53). Peol osalesid valdavalt saksa koorid nii Balti kubermangudest kui ka kaugemalt

patriootliku sümbolina ka Johannes Brahms oma „Akadeemilises avamängus” („Akademische Festouvertüre”, c-moll, op. 80, 1880).

¹³ Massmann (1820): Ich hab’ mich ergeben / Mit Herz und mit Hand, / Dir Land voll Lieb’ und Leben / Mein deutsches Vaterland!; „Patriots of Micronesia”: Tis here we are pledging, / with heart and with hand, / Full measure of devotion / to thee, our native land.

¹⁴ Massmanni laulu „Ich hab’ mich ergeben” laulsid esimese Saksa Riigipäeva saadikud puuduva riigihümni asemel asutaval istungil (07.09.1949). 1949–1952 püüdis Norddeutscher Rundfunk juurutada seda laulu riigihümni (Hermand 2002: 263).

¹⁵ Mitmel pool on viidatud Paciuse loodud meloodia sarnasusele saksa tudengite joogilauluga „Papst und Sultan” („Der Papst lebt herrlich in der Welt”); vt. nt. (Klemetti 1933: 159–161; Tarasti 1999: 114–115). Laul „Papst und Sultan” oli laialt tuntud ka baltisaksa ühiskonnas: näiteks oli sellele viisile luuletatud 1866. aasta baltisaksa laulupeo kooride pidusöömingu laulaul (Tischlied zum Sängerefestmahl in Reval am 7. (19.) Juli 1866, Reval 1866. – TLÜAR, Baltika XIV-365) ja seda võib leida ka tänaseist eesti tudengilauluist.

Vene riigist (Peterburist, Moskvast ja Tverist), kuid põhikavas laulis kaasa ka Tallinna vene kooriselts Gusli ning kooride võistulaulmisel Pirita-Kosel osales Jüri kihelkonna eesti segakoor.¹⁶ Poliitilisi olusid arvestades pole üllatav, et spetsiaalselt püstitatud pehall Kadriorus ehiti suure riigi-kotkaga, põgusalt olid aga esindatud ka eesti rahvusromantilised sümbolid: laevaga Tallinnasse saabunud kooride vastuvõtuks oli püstitatud sadamasse auvärv, mille peal oli oksa- ja lillevanikutest niššides kandlega laulujumal Vanemuine, kes pani iga koori lipu otsa lillepärga, ning kahel pool tema kõrval valgeis riideis Koit ja Hämarik, kes puistasid läbimarsivatele kooridele lilli.¹⁷ Eesti sümbolid tõi peole siiski vaid omapoolse üllatusena üks korralduskomitee liige, sadamameister Karl Fählmann, õuenõunikuna aadliseisusse tõusnud eestlane, eesti kunstmütoloogia looja Friedrich Robert Faehlmanni vennapoe (Salupere 2006: 166).

Kõrvuti isamaalauludega on baltisaksa ja eesti kooriseltside repertuaaris teinegi kultuurilooliselt oluline ja ühendav suund, mis seostub 19. sajandi kodanlikes muusikaseltsides kujundatud klassikalise repertuaarikaanoniga. Oma „heliloojate parnassi” loomine oli Euroopa suurtele rahvastele 19. sajandil rahvusliku ajaloos ja rahvuse kultuurilise identiteedi kujundamise protsessi lahutamatu osa. Kui aga Balti kubermangude rahvuslikud kooriseltsid tunnistasid osa sellest repertuaarikaanonist kultuuriliselt omaks, määratlesid nad seega ühtlasi oma kuuluvuse laiemasse kultuuriruumi. Juba 19. sajandi esimese poole eesti kooriseltside puhul on dokumenteeritud nende huvi klassikalise repertuaari vastu,¹⁸ l eesti laulupeol esindasid klassikarepertuaari Beethoveni laul „Jumala vägevus” (op. 48, nr. 4, „Kõik taevad laulvad”) ja Mozarti „Tere, tere, Jeesus Kristus” (motett „Ave verum corpus”), II laulupeo kavas (Tartus, 1879) oli klassikalivalik juba palju rikkalikum (Palestrina, Bach, Gluck, Mozart,

Beethoven, Bortnjanski, viimased kaks mitme lauluga), ent üllatavalt puudus see III laulupeo kavast (Tallinnas, 1880) pea täielikult (ainsa lauluna on eelmise peo kavast korratud Palestrina „Oh helde Jeesus”).

Eesti kooridele adresseeritud klassikalise repertuaari väärtuslikemaks väljaandeks 19. sajandil tuleks pidada Viljandi muusikaõpetaja Karl Mumme ja sealse koolmeistrist luuletaja Friedrich Kuhlbari koostatud eestikeelsete tekstidega kogumikku „Kuulsad vaimulikud segakoorid” (Tartu 1871), mille autorite hulgas olid kõrvuti saksa 19. sajandi olulisemate vaimuliku muusika loojatega, nagu Louis Spohr, Christian Heinrich Rinck, Johann Gottfried Schicht või Friedrich Schneider, ka 18. sajandi klassikud Joseph Haydn, Carl Heinrich Graun ja Johann Sebastian Bach, viimasel on kogumikus rahvakoorile kergemini lauldavad lõigud tema kõige ulatuslikumast ja kooritehniliselt väga nõudlikust motetist „Jesu, meine Freude” („Jeesus, minu elu”).¹⁹ Väga tähelepanuväärsed on sellest ajast ka kahe klassikalise suurteose klaviirid, mille toimetajateks olid Adolf Henselt ja Georg Schultz-Bertram ning mis pidasid silmas eesti koore: Händeli „Messias” ilmus 1866. aastal Leipzgis seitsmekeelse, sealhulgas ka eestikeelse tekstiga, Mozarti „Reekviem”²⁰ aga 1870. aastal Peterburis ainult eestikeelse tekstiga (Kasemets 1937: 122–123).

Rahvuslik ja usuline identiteet maaühiskonnas

Seltsiliikumine põlvneb linnaühiskonnast, kuid eriti Liivimaal laienes see kiiresti ka maal: näiteks märkis Riia publitsist Julius Eckardt 1869. aastal ilmunud kirjutises „Baltische und russische Culturstudien aus zwei Jahrhunderten”, et iga jõukama maakoguduse juurde olevat selleks ajaks loodud kooriselts, mida juhtis kohalik kirikuõpetaja või koolmeister (Hackmann 2007: 296). Maal mängisid traditsioonilised kiriklikud struktuurid – kihelkonnakool toid ajal veel nende hulgas – 19. sajandil kaugelt suuremat rolli kui linnas ning kui linnas seisis seltsiliikumise taga

¹⁶ Jüri Muusika Seltsi asutajaks oli koguduse köster Gustav Kraemann, seltsi põhikiri võeti vastu 15. jaanuaril 1866 ja registreeriti Eestimaa kubermangu seltsiasjade nõukogus 24. juunil 1887 (EAA 44-1-29 (122)). Noort Jüri segakoori tervitati tohutute ovatsioonidega (Zum Revaler Sängerfest 1866. Reval 1866, Nr. 9, S. 34) ja väga hästi võeti vastu ka nende eestikeelne laulmine (Eesti Postimees, nr. 31, 03.08.1866, lk. 246–247).

¹⁷ Eesti Postimees, nr. 29, 20.07.1866, lk. 229–230; Zum Revaler Sängerfest 1866. Reval 1866, Nr. 2, S. 5–6.

¹⁸ Näiteks kirjutas Georg Schultz-Bertram 1869. aastal ajalehes Dörptsche Zeitung (nr. 140, „Die musikalische Begabung der Esten”), et ta olevat kuulnud 1830. aastate lõpul Laiusel eesti kooliõpilaste esituses Bachi ja Händeli „flugasid ja motette”.

literaatide pidevalt laienev sotsiaalne kiht, siis maal toetus see liikumine peamiselt vaid vaimuliku, koolmeistri ja köstri ametile. Maaühiskonnas kattusid teineteisega selgemalt ka sotsiaalsed ja rahvuslikud piirid, eriti torkab see silma vaimulikkonna hulgas, kellest valdav osa olid veel 19. ja 20. sajandi vahetusel sakslased.²¹ Eluviisid ja seltskondlik läbikäimine sidus maapastoreid eelkõige aadlisoost saksa mõisnikega, kusjuures siduvaks polnud nende vahel mitte üksnes keel ja rahvus, vaid ka korporatsioonivendlus ühisest õpinguteajast Tartu ülikoolis, millega kaasnes sinasõprus ja seisuslike vahede täielik unustamine: nii jäi maavaimulik rahva silmis „kirikhärraks”, seda enam, et ta oli ka kirikumõisa valdaja. Paljudel juhtudel siiski kahandas seda sotsiaalset lõhet vaimuliku seotus kooliga, eriti aga maarahva järjest laieneva muusikaharrastusega (Jansen 2007: 91–93).

19. sajandi Balti kubermangude linna-kultuuri puhul kasutatud pingekolmnurga metafoor sobib mõneti ka tolaeagse maaühiskonna kirjeldamiseks, ent sel puhul ei kujune see mitte eelkõige rahvuslikult piiritletud kultuuriruumidest, vaid joonistub välja pigem kiriklik-konfessionaalsel pinnal – luterliku ja vene-õigeusu kiriku ning hernhuutliku vennastekoguduse vahel. Ülaltoodust peaks selguma, miks peeti Balti kubermangudes domineerivat evangeelset luterlikku kirikut maarahva hulgas „saksa kirikuks”. Luterliku kiriku sellist vastuolulist ühiskondlikku situatsiooni kasutas ära: 1832. aastal välja antud uus kirikuseadus tühistas luterliku kiriku privileeeritud staatuse Balti provintssides – kui seni oli luterlik kirik eksisteerinud vene õigeusu kiriku kõrval iseseisva ja võrdsena, siis uue kirikuseadusega sündis Venemaal ühtne luterlik kirik, millel oli ortodoksse riigikiriku kõrval vaid teisejärguline koht. Kirikliku keskametina asutati kindralkonsistorium Peterburis ning alates 1832. aastast juhiti Lääne-mere provintside kirikut ja kooli seega täienisti Peterburist. 1832. aasta kirikuseadust võib seega pidada venestamispoliitika esimeseks tõhusaks seaduseks (Thaden 1984: 15–16; Jansen 2000: 1160). Järgmiseks sammuks samas suunas oli usuvahetusliikumise õhutamise laialdase

²¹ Eriti drastiline oli rahvuslik suhe sakslastest ja eestlastest vaimulike vahel Eestimaa kubermangus: veel 1914. a. oli 60 siinses koguduses kõigest kuus eestlastest vaimulikku (vt. Kiviit 1982). Liivimaa eestikeelses osas oli olukord mõnevõrra parem, kuigi sakslastest vaimulikud moodustasid siingi suure arvulise ülekaalu.

kampaaniaga talupoegade hulgas, mis toetas üleminekut vene õigeusu kirikusse – ka see vähendas luterliku kiriku positsiooni maarahva hulgas.

Luterliku ja vene õigeusu kiriku kõrval oli kõnealuse pingekolmnurga kolmandaks ja väga mõjusaks teguriks vennastekogudus: selle pietistliku usuliikumise aktiivselt positiivne hoiak põlisrahva suhtes erines kardinaalselt toonase luterliku kiriku omast, hernhuutlaste palvemajadest olid saanud maarahva vaimuelu keskused ja koguduse mõju oli maarahva hulgas kasvanud eriti 19. sajandi esimese kolmandiku jooksul väga suureks. Eriti maarahva hulgas pani vennaste tegevus aluse ka laiapärgalisele muusikaharidusele, muuhulgas muusikalisele kirjaoskusele (Siitan 2007), millega kaasnesid laiemas plaanis ulatuslikud muutused rahva „muusikalises emakeeles” ning vennastekogudust on sellega seoses võidud mõningase õigusega süüdistada koguni eesti rahvalaulu vanemate kihistuste hävitamises.

19. sajandi esimesel kolmandikul, mil Liivimaa luterlikus kirikus valitses ratsionalistlik teoloogia, olid kiriku ja vennastekoguduse omavahelised suhted võrdlemisi head: mõlemad olid pühendunud rahvahariduse edendamisele ja leidsid selles koostööpinna. Ent 1832. aasta kirikuseadus kahjustas tugevasti ka neid suhteid, kuna ta andis kõigi kirikuväliste usuühenduste tegevuse ametlikult kiriku kontrolli ja vastutuse alla ning piiras samas oluliselt kõnepidamis-õigusega isikute hulka (Harnack 1968 (1860): 293; Thimme 1938: 84). Luterlik kirik, mis jäeti kirikuseadusega ilma tema traditsioonilisest juhtpositsioonist Balti kubermangudes, seati seega n.-õ. kahe tule alla: ühel pool riigipoliitika surve ja teisel pool vennastekoguduse ähvardavalt suur populaarsus põlisrahva hulgas, poliitiliselt kavala „kompensatsioonina” anti kirikule aga järelevalvekohustus tema kohalikku mainet ja populaarsust ohustava struktuuri üle. Nii pääses valla pikaajaline konflikt luterliku kiriku ja vennastekoguduse vahel: alates 1840. aastast oli võitlus vennastekoguduse vastu Liivimaa sinoditel pidevalt arutusel ning 1852. ja 1853. aasta sinodid olid koguni tervikuna sellele pühendatud. Liivimaal oli see võitlus kaugelt ägedam kui Eestimaa kubermangus, põhjuseks tugevamad seosed Tartu ülikooli sel ajal rõhutatult konfessionalistlikku teoloogiat esindava usuteaduskonnaga, ning kuna Liivimaal omandas see kirikupoliitiline võitlus ka rahvuslikud jooned, oli sellega loodud väga soodne pinnas maarahva usuvahetusliikumisele 19. sajandi keskel, samas kui vennastekoguduse

suhtes palju sallivamas Eestimaa kubermangus jäi üleminek vene õigeusku võrdlemisi loiuks (Siitan 2003: 51). Pietistlike usuvoolude mõjukus 19. sajandi Eestimaal ja Põhja-Liivimaal ilmneb pietistliku lugemisvara silmatorkavas rohkuses omaaegsete eestikeelsete trükiste hulgas. Kuna maal toetus mitmehäälnel koorilaul (samuti nagu ka pasunakoorigiikumine) eelkõige vennastekoguduse tegevusele, siis pole üllatav ka pietistliku repertuaari rohkus 19. sajandi keskpaiga eesti kooride jaoks trükitud noodiväljaannetes.

Kokkuvõtteks

Paljudes Euroopa piirkondades saab 19. sajandi puhul rääkida erinevate kultuuriruumide keerukast ja üksteist mõjutavast koosseisistentsist ning mitmel pool vastandusid sel ajal ka enam kui kahe nii rahvuslik-keelelistel kui ka religioossetel tunnustel eristuva ühiskonnaosa huvid (näiteks Sileesia, Böömimaa, Alam-Austria, Balkani maad). Vaatamata rohketele sarnasustele situatsiooniga tolaaegsetes Balti kubermangudes on viimaste puhul eri kultuuriruumide piiritlemine siiski paljudel põhjustel iseäranis komplitseeritud. Näiteks kaotas siin kultuuriliselt domineeriv ühiskonnakiht sajandi jooksul oma reaalse poliitilise võimu ning jõudis nii Saksamaalt kui Venemaalt lähtuvate muutuste mõjul omalaadsesse identiteedikriisi. Pildi muudab segaseks ka asjaolu, et kultuuriruumide rahvuslik-keelised piirid erinesid üpris oluliselt kiriklik-konfessionaalsetest piiridest, samuti püüdis vene-õigeusu kirik luua siin enesele soodsat pinnast ning poliitilistele vahenditele toetudes kohandada enesele võõra keele- ja kultuuriruumiga. Eriti lihtsustatult on varasem historiograafia kirjeldanud religioosel pinnal määratletavaid ühiskonnasuhteid Eesti- ja Liivimaal, seostades kirikut või vaimuliku ametit ühekülgsest ainult baltisakslaste ja nende poliitiliste huvidega, tegemata vahet näiteks üheaegselt eksisteerinud konfessionalistlike ja rahvalik-pietistlike suundade vahel kirikus ning jätnud tähelepanuta luterliku kiriku ja vennastekoguduse komplitseeritud suhted 19. sajandil ja nende vastandlikud hoiakud rahvusküsimustes. Ühelt poolt ei eristu sel viisil baltisaksa vaimulike ja literaatide hulgas piisavalt põlisrahva täieliku assimileerimise propageerijad ning pühendunud estofiilid, teisalt vaikitakse maha kahe paralleelse kultuuriruumi koostöö positiivsed küljed, mis ilmnevad eriti baltisaksa ühiskonnas kinnistunud seltsikultuuri ja muude ühiskondlike struktuuride, samuti muusikaelu struktuuride omaksvõtmises eesti ühiskonna poolt.

19. sajandi Euroopas toimus üleminek seisusühiskonnalt kaasaegsele kodanikuühiskonnale, laia sotsiaalse põhjaga kodanliku muusikaelu kujunemine oli selle ülemineku-protsessi orgaaniline osa, laulu- ja mänguseltsid, kooriliikumine koos üldise muusikahariduse kiire levikuga selle protsessi olulised instrumendid. Baltisakslaste ebatavaliselt elav seltsitegevus selles valdkonnas ei põhinenud kindlasti mitte pelgalt nende muusikaarmastusel – pigem vormus sel viisil ühe sotsiaalse grupi vastasseis tsaaririigi poliitilisele survele, katsetele üht vähemusrühma poliitiliselt ja kultuuriliselt tasalülitada. Baltisakslaste jaoks jäid selle ajaloolise protsessi tulemused negatiivseks: 19. ja 20. sajandi vahetuseks kaotasid nad Balti kubermangudes oma ajaloolised privileegid, ning kui samal ajal mindi nii hariduses kui ka ametlikus asjaajamises valdavalt üle vene keelele, nõrgenes oluliselt ka nende kultuuriline positsioon siinses ühiskonnas. Poliitilisel tasandil läks võitlus privileegide eest esmajoonel korda siinsetele rüütelkondadele, samas oli kultuurilise identiteedi kujundamisel haaranud juhtrolli kiiresti kasvav literaadiseisus – sel kombel lõhestunult ei osutunud baltisaksa ühiskond oma positsiooni säilitamiseks küllalt tugevaks ega sidusaks.

Selle protsessiga paralleelselt kulges aga eestlaste ja lätlaste identiteediloo edukas protsess, mis oli aga rahvakultuuri vaatepunktist äärmiselt paradoksaalne. Tsiteerides Jaanus Arukaevu kommentaari Ea Janseni viimaseks jäänud monograafia:

...tänapäevases mõistes eesti rahvuskultuur põhines traditsioonilise eesti rahvakultuuri eitamisel (oma rahvalaule asemel õpiti saksakeelset kiriku- ja seltskonnalaulu; traditsiooniliste muusikainstrumentide asemel telliti Saksamaalt vaskpasunad; oma regivärsi asemel hakati kasutama klassikalise hariduse õpetatud luulevorme; rahvapärimuste asemel riietuti linnarätsepa kätetöösse jne.). Alles pärast saksapärase „uue kultuuriviisi“ omandamist hakati isaisade kultuuripärandisse suhtuma romantilise positiivsusega (Arukaevu 2007: 512).

Rahvakultuuri hävitamises süüdistatakse eesti ajalookirjutuses sageli vennastekogudust ja omal moel on selleks ka põhjust, ent äärmuspietistide leppimatu võitluse puhul „patuste“ rahvakommetega tõstetakse esile üksnes nende kultuuriloolise rolli negatiivne aspekt ja jäetakse varju nende panus rahvaharidusse, muuhulgas ka üldisesse muusikaharidusse, mis oli aluseks nii laulukooride kui ka pasunakoorige laialdasele tegevusele maal kui ka sotsiaalselt laiapõhjalisele

KIRJANDUS

- Aavik**, Juhan 1965–69. *Eesti muusika ajalugu*. I–IV osa, Stockholm: Eesti Lauljaskond Rootsis.
- Angermann**, Norbert (Hrsg.) 2005. Carl Schirrens Vorlesungen über die Geschichte Livlands. – *Ostseeprovinzen, Baltische Staaten und das Nationale (Festschrift für Gert von Pistohlkors zum 70. Geburtstag)*. Münster: LIT, S. 213–225.
- Arro**, Elmar 1933. *Geschichte der estnischen Musik*. Bd. 1, Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv.
- Arukaevu**, Jaanus 2007. Järeisõna. – Ea Jansen, *Eestlane muutuv asjas: Seisusühiskonnast kodanikuühiskonda*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk. 507–513.
- Brenner**, Friedrich 1862. *Choralbuch für vier Männerstimmen: zum Gebrauche bei Gymnasien, Seminarinen und kirchlichen Männerchören*. Dorpat: E. J. Karow.
- Giesen**, Bernhard 1993. *Die Intellektuellen und die Nation. Eine deutsche Achsenzeit*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Hackmann**, Jörg 2007. Kennt Geselligkeit Grenzen? Beobachtungen zur historischen Dynamik von Vereinskultur und Zivilgesellschaft im multikulturellen Nordosteuropa. – *Chorgesang als Medium von Interkulturalität: Formen, Kanäle, Diskurse*. Hrg. Erik Fischer u. a., Stuttgart: Steiner, S. 293–320.
- Haltzel**, Michael H. 1981. Russo-german polemics of the sixties. – *Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855–1914*. Ed. Edward C. Thaden, Princeton (N. J.): Princeton Univ. Press, pp. 124–133.
- Harnack**, Theodosius 1968 (1860). *Die lutherische Kirche Livlands und die herrnhutische Brüdergemeinde: Ein Beitrag zur Kirchengeschichte neuerer und neuester Zeit*. Erlangen 1860, Nachdruck Amsterdam: Rodopi.
- Hermann**, Jost 2002. On the history of the „Deutschlandlied“. – *Music and German National Identity*. Ed. Celia Applegate, Pamela Maxine Potter, Chicago: The Univ. of Chicago Press, pp. 251–268.
- Jansen**, Ea 1994. Baltisaksa laulupeod Tallinnas. – *Teater. Muusika. Kino*, nr. 11, lk. 48–54.
- Jansen**, Ea 1995. Selts ja seisus 19. sajandi teise poole Eesti ühiskonnas. – *Seltsid ja ühiskonna muutumine: Talupojaühiskonnast rahvusriigini*. Toim. Ea Jannsen, Jaanus Arukaevu, Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk. 22–43.
- Jansen**, Ea 2000. Rahvuseks saamise raske tee. – *Akadeemia*, nr. 6, lk. 1155–1188.
- Jansen**, Ea 2007. *Eestlane muutuv asjas: Seisusühiskonnast kodanikuühiskonda*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.

Janter, Christian Friedrich, v. a. 1866. *Ärwallitsetud Waimolikkud Laulud*. Tartu.

Jakobson, Carl Robert, v. a. 1869. *Wanemuine kandle healed: neljahealega meeste koorid Eesti laulupühaks 1869*. St. Peterburg.

Kasemets, Anton 1937. *Eesti muusika arenemislugu*. Tallinn: Eesti Lauljate Liit.

Kiivit, Jaan 1982. Von der Estnischen Evangelisch-Lutherischen Kirche. – *Lutherische Begegnung im Ostseeraum*. Hrsg. von Wilhelm Kahle, Gütersloh: Mohn, S. 129–153.

Klemetti, Heikki 1933. Maamme-laulun alkuperä. – *Suomen musiikkilehti*, nr. 8, s. 159–161.

Lippus, Urve 2002. Omakultuur ja muusika: muusika rahvuslikkuse idee Eestis I. – *Rahvuslikkuse idee ja eesti muusika 20. sajandi algupoolel*. Koost. Urve Lippus (Eesti Muusikaloo Toimetised 6), Tallinn: EMA, lk. 7–78.

Lippus, Urve 2008. Modernist Trends In Estonian Musicology In The 1970s–1980s And The Study Of Folk Melodies. – *Journal of Baltic Studies*, Vol. 39, Issue 3, 307–324.

Plaesterer, Artur 1929. *75 Jahre Revaler Liedertafel: 1854–1929*. Reval: Estlandische Druckerei Aktien-Gesellschaft.

Pöldmäe, Rudolf 1969. *Esimene Eesti üldlaulupidu 1869*. Tallinn: Eesti Raamat.

Raitmaa, Pille 2008. Arutlused koraalilaulu teemal Liivimaa 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algusaastatel. – *19. sajandi muusikaelu Eestis*. Koost. Urve Lippus (Eesti muusikaloo toimetised 9), Tallinn: EMTA, lk. 207–279.

Rauch, Georg 1970. Die nationale Frage in den russischen Ostseeprovinzen im 19. Jahrhundert. – *Der Ostseeraum im Blickfeld der deutschen Geschichte*. Köln [u. a.]: Böhlau, S. 165–181.

Salupere, Malle 1999. J. V. Jannseni pietismi ja sotsialismi vahel. – *Keel ja Kirjandus*, nr. 12, lk. 851–864.

Salupere, Malle 2001. J. V. Jannseni tähendus ja tegevus tema ajas. – *Keel ja Kirjandus*, nr. 11, lk. 765–777 ja nr. 12, lk. 853–867.

Salupere, Malle 2006. *Postipapa: mitmes peeglis, mitmes rollis*. Tallinn: Tänapäev.

Schirren, Carl 1869. *Livländische Antwort an Herrn Juri Samarin*. Leipzig: Duncker & Humblot.

Siitan, Toomas 2000. Koraaliraamatud Eesti- ja Liivimaa enne 1850. aastat. – *Valgeid laike eesti muusikaloost*. Koost. Urve Lippus (Eesti muusikaloo toimetised 5), Tallinn: EMA, lk. 57–96.

Siitan, Toomas 2003. *Die Choralreform in den Ostseeprovinzen in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts: Ein Beitrag*

zur Geschichte des protestantischen Kirchengesangs in Estland und Livland. Sinzig: Studio.

Siitan, Toomas 2007. Eesti kooriliikumise läteetest ja selle kiriklikest seostest 19. sajandi esimesel poolel. – *Meeskoor ja meestelaul*. Koost. Urve Lippus (Eesti muusikaloo toimetised 8), Tallinn: EMTA, lk. 10–22.

Tarasti, Eero 1999. Finland among the paradigms of national anthems. – *Snow, forest, silence: the Finnish tradition of semiotics*. Ed. Eero Tarasti, Paul Forsell, Richard Littlefield, Bloomington: Indiana University Press, pp. 108–125.

Thaden, Edward C. 1974. Samarin's 'Okrainy Rossii' and Official Policy in the Baltic Provinces. – *Russian Review*, Vol. 33, No. 4, pp. 405–415.

Thaden, Edward C. 1984. *Russia's Western Borderlands, 1710–1870*. Princeton: Princeton University Press.

Thimme, Heinrich 1938. *Kirche und nationale Frage in Livland während der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts: Der Pastor und Generalsuperintendent Ferdinand Walter und seine Zeit*. Diss., Königsberg, Berlin: Ost-Europa-Verlag.

Tšervova, Tatjana 2003. Lauluselts „Gusli“. – *Vana Tallinn* 14 (18). V.a. Raimo Pullat, Tallinn: Estopol, lk. 141–148.

Tuglas, Friedebert 1932. *Eesti Kirjameeste Selts: tegevusolud, tegelased, tegevus*. Tartu: Postimees.

Vahter, Artur (koost.) 1968, 1975. *Eesti muusika*. I–II kd., Tallinn: Eesti Raamat.

Vahter, Artur 1968. Eesti muusikakultuur XIX sajandi II poolel. – *Eesti muusika*. I kd, koost. Artur Vahter, Tallinn: Eesti Raamat.

Walter, Ferdinand 1891. Seine Landtagspredigten und sein Lebenslauf. Leipzig: Duncker & Humblot.

Willigerode, Adalbert Hugo 1872. *Laulosalgokenne: Korilaulud Jummalal nimmal Keisrile auuks rahvale rõõmuks Soprano, Alto, Tenore ning Basso heältest laulda. Tõine jaggo, 24 kewwade aea laulo*, Adelbert Hugo Willigerode armsa maarahvale sowitud, Tartu.

Wittram, Reinhard 1954a. Kirche und Nationalismus in der Geschichte des deutschen Protestantismus im 19. Jahrhundert. – *Das Nationale als europäisches Problem: Beiträge zur Geschichte des Nationalitätsprinzips vornehmlich im 19. Jahrhundert*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, S. 109–148, 224–232.

Wittram, Reinhard 1954b. *Baltische Geschichte: Die Ostseelände Livland, Estland, Kurland 1180–1918*. München: Oldenbourg.

Der baltendeutsche und estnische Kulturraum im Estland und Livland der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts: Gesangvereine und Identitätsbildung

—
Toomas Siitan

Der Paradigmenwechsel in der estnischen Musikgeschichtsschreibung am Anfang der 1990er Jahre hat sich nicht vornehmlich von der sowjetischen Tradition der musikalischen Historiographie abgegrenzt, sondern von der nationalen Ideologie, die sich schon in den Texten der 1920er–30er Jahre herausgebildet und im Wesentlichen die sowjetische Zeit überlebt hatte. Der zu enge nationale Blickwinkel der bisherigen kulturellen Historiographie neigte dazu, nur die Begebenheiten des estnischen Kulturraums zu beleuchten und nicht die des baltendeutschen, auch wurden die Berührungspunkte der beiden eher übergangen. In der Anfangszeit der Estnischen Republik um 1920 fing man an, die estnische nationale Bewegung der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts auf Grund der Einstellung zu den Baltendeutschen als gespaltene zu sehen. Beispielsweise wurde dabei die Stellung des deutschfeindlichen Publizisten Carl Robert Jakobson (1841–1882) positiv hervorgehoben und die Tätigkeit des den Baltendeutschen und der evangelisch-lutherischen Kirche freundlich gesinnten Johann Voldemar Jannsens (1819–1890) einseitig kritisiert.

Bei der bisherigen Forschung im Kulturleben der baltischen Region des 19. Jahrhunderts, die hauptsächlich entlang der ethnisch-sprachlichen Grenzen verlief, wurden überwiegend der estnische (bzw. lettische) und baltendeutsche Kulturraum berücksichtigt, dabei meistens als gegeneinander gerichtete Kräfte. Nicht genügend wurde aber der dritte, russische Faktor thematisiert: Eben die Spannungen in den deutschrussischen Beziehungen in den baltischen Ostseeprovinzen können uns vieles über die Motive der damaligen baltendeutschen Gesellschaft erklären. Die baltendeutsche Minderheit, die im Baltikum wohl die regierende Stellung hatte, fühlte sich wegen der zunehmenden Russifizierungstendenzen doch stark gefährdet. In dieser gegensätzlichen kulturpolitischen Situation wurde das sehr stark ausgebildete Vereinswesen der Balten-deutschen ein bedeutsames Instrument ihrer Identitätsbildung und der Bewahrung ihrer gesellschaftlichen Position. Besonders mit ihren Gesangvereinen schufen die Baltendeutschen dann das Modell für die estnische und lettische Identitätsbildung.

Auch bei der bäuerlichen Kultur der Ostseeprovinzen können drei verschiedene Kulturräume in einem Spannungsdreieck betrachtet werden, hier jedoch nicht so deutlich ethnisch, sondern mehr kirchlich-konfessionell abgegrenzt: die dominierende evangelisch-lutherische Kirche, die meistens für eine „deutsche Kirche“ gehalten wurde, die durch die staatlich initiierte Konversionsbewegung in der Mitte des 19. Jahrhunderts schnell wachsende russisch-orthodoxe Kirche und die unter der Landbevölkerung sehr weit verbreitete herrnhutische Brüdergemeinde. Die Brüdergemeinde stand der landessprachigen Bevölkerung der Ostseeprovinzen besonders nahe und legte unter anderem den Grundstein für eine breite musikalische Bildung, womit gründliche idiomatische Veränderungen im Gesang des Volkes einhergingen und die älteren Schichten der Volksmusik abhanden kamen. In der früheren estnischen musikalischen Historiographie wurde die Brüdergemeinde zumeist der Abschaffung der Volkstradition beschuldigt, die positiven Aspekte ihrer Tätigkeit – der Beitrag zur Volksbildung, unter anderem auch zur allgemeinen musikalischen Erziehung, welche der bäuerlichen Chorbewegung wie auch der weitverbreiteten Tätigkeit der bäuerlichen Posaunenchor sowie der breiten städtischen Musikpflege zugrunde lag – wurden aber nicht genügend verdeutlicht. Für die nationale Identitätsbildung der Ostseeprovinzen, bei der die Bedeutung der Musikkultur kaum zu überschätzen ist, wurden gerade die auf der Tätigkeit der Brüdergemeinde beruhende bäuerliche Sänger- und Posaunenchor-Bewegung sowie das städtisch-bürgerliche Vereinswesen, insbesondere die Tätigkeit der Gesangvereine, die wichtigsten Instrumente.